

PUSKÁS BERNADETT

18. SZÁZADI FATEMPLOM ÉPÍTÉSZEZET A MUNKÁCSI EGYHÁZMEGYÉBEN¹

TARTALOM: 1. Bevetés; 2. Fatemplomok; 3. Barokk újítások; 4. Lemkő templomtípus; 5. Tiszamenti templomtípus; 6. Bojkó templomtípus; 7. Archaisztálás; 8. Dekorativitás a homlokzatokon; 9. Mesterek.

1. Bevetés

A 16. század során és a 17. század első felében lezajlott betelepülésekkor épült fatemplomok elhasználódása nyomán a 17-18. század fordulóján újra jelentősen fellendül a templomépítkezés a munkácsi egyházmegye területén. Ez folyamat a Kárpát-vidék egészén lezajló folyamatokhoz kapcsolódott.²

2. Fatemplomok

A század első felében a *faépítészeté* a meghatározó szerep. Olsavszky Mánuel 1750-1752 közötti egyházmegyei vizitációsorozata során a 841 templom között csupán 40 kőtemplomot talált.³ A fatemplom-építészet a 18. század folyamán az előző évszázad hagyományait követi, de a korábban kialakult templomformák részleteiben, illetve olyan hangsúlyos egységekben, mint a torony megformálása, egyre több a Kárpát-vidéken új, *barokk* stílusjegyet, motívumot alkalmaz.

¹ A folyamat előzményeihez, illetve a kőtemplom építészeti vonatkozásokhoz lásd PUSKÁS, B., „Templomépítészet a történelmi munkácsi egyházmegyében a 15-16. században”, in *Athanasiana* 16 (2003) 201-210.; UŐ, „Templomépítészet a történelmi munkácsi egyházmegyében a 17. században”, in *Athanasiana* 18 (2004) 89-99.; UŐ, „Adalékok a XVIII. századi görög katolikus egyházi építészet kutatásához”, *Posztbizánci Közlemények V* (2002) 122-137.

² ЮРЧЕНКО, П., *Дерева́на архітектура України*, Київ 1970, 110.

³ ГАДЖЕГА, В., „Додатки к історії Русинів и руських церковей в Мараморше”, in *Науковий Збірник Т-ва Просвіта*, I. Ужгород 1922, 221.

3. Barokk újítások

A 18. század első felében a templombelsőben jelentősebb *modernizálás* jegyei jelennek meg. A legjelentősebb változtatások az egyes szakaszok közös falszakaszait és nyílásaikat érik. Az építmény jellegű ikonosztázion-szerkezet és az azt fokozatosan beborító áttört faragású ornamensek megjelenésével egyre nagyobb jelentősége lett a szentélytér nyílásának. A *keleti hajófalnak* kezdetben csupán alsó szakasza volt nyitott, a századforduló táján, elsősorban a Felvidéken épült templomokban készül nagyobb diadalív nyílás rajta. Nagyobb változtatás érte a hajó és női szakasz közti közös falat. A 18. század elejére megszűnt a nők számára kijelölt nyugati térrész megkülönböztetett funkciója, a hajót és babinéc közös falának ajtó- és betekintő nyílásai elvesztették eredeti jelentőségüket, egyre nagyobb, inkább dekoratív céllal készülő nyílásokat nyitottak rajtuk, melyek díszes belső kapuzatot idéznek, vagy félkörívesre szélesítették őket (pl. *Ladomér, Potoka, Fricska, Majdánka*).⁴ A templom belső terének sorozatos korszerűsítésével ez az osztás végül kikerült a gyakorlatból, illetve részben a karzattal kontaminálódik a funkció kikopása ellenére. A kialakuló egységes belsőtér a *barokk térszemlélet* érvényesülését jelzi, ugyanakkor a munkácsi egyházmegyében – az erős liturgikus hagyomány továbbélése révén – a többsoros zárt ikonosztázion nem veszít jelentőségéből. A templomtér új szemléletéhez kapcsolódóan a 18. század második felétől a hajó északi oldalán is megjelennek az ablakok, a több fényben még inkább érvényre jutnak a falképek, a berendezés, az ikonosztázion gazdagon faragott aranyozott díszítményei. A fatemplomok belső terét a 18. században elsősorban *teknő- vagy tükörcboltozat*, ritkábban *síkmennyezet* fedi.⁵

A 18. század második felében a *nyugati harangtorony* a közép-európai metabizánci templomépület hangsúlyos részévé válik. A 18. századhoz kapcsolódik a munkácsi egyházmegyében a legtöbb korábban épült templom tornyának felújítása is, vagy a korábban torony nélkül épült templomok toronnyal való kiegészítése.⁶ A hangsúlyos nyugati torony

⁴ KRYCÍŃSKI, S., *Drewniane cerkwie karpackie*, Warszawa 1984, 13.

⁵ A síkmennyezet a nyugati térrész felett a leggyakoribb, ahol sokszor a karzat, illetve a toronyszerkezet elkülönítésére szolgált.

⁶ Ezzel kapcsolatban nyitott kérdést jelent a lemkei templomtípus nyugati tornya, mellyel kapcsolatban felmerült az a feltételezés, hogy a barokk korig nem volt templomépület elengedhetetlen része és az esetek nagyrésztében utólagos hozzáépítésekről és nem az

megjelenése a templomépületen nem feltétlenül jelentett funkciógazdagodást vagy -váltást. A 18. század végétől fennmaradt, gerendavázás *különálló harangtoronyok* tanúsítják, hogy sok esetben a harang nem került át a templomtoronyba (pl. Zúgó).⁷ A templomtorony hangsúlyossá válása első-sorban reprezentatív és jelvényhordozó szerepével függött össze.⁸

4. Lemkó templomtípus

A 17. században elterjedt templomtípusok mindegyike továbbélt ennek a századnak az építkezéseiben, azonban a legáltalánosabban elterjedté a *lemkó* templomforma vált, melyen belül további változatok sora alakult ki a Kárpátok mindkét, lengyel- és magyarországi oldalán egyaránt.⁹

A 18. század első felében a Felvidéken boronafalazással épült fatemplomok többsége négyzetes hajóból s a hozzá kapcsolódó kisebb négyzetes szentélyből és nyugati női szakaszból állt. A szakaszok lefedései az összes eddig ismert megoldást, illetve változataikat felvonultatják: kontyvető (*Orosz-Bisztra, Ulics-Kriva*), nyeregtető (*Buják, 1727*), vagy az egyes szakaszok felett megjelenő többszörösen megtört boronafalazású sátortető (*Körmös, 1741, Ladomér, 1742*), vagy ezek együttes alkalmazása (*Trocsány*) egyaránt előfordul.

Kárpátalján, az 1777-ben épült *Szélestő* lemkó típusú templomának háromszatú alaprajza a Munkács környékén épült templomok gyakorlata szerint hosszanti templomot idéz – a szentélye és hajója felett többszintes sátras boltozat emelkedik. A kettős, illetve hármás sátortetőket a nyugati harangtorony összetett tagolású barokk toronysisakjához hasonló sisakok zárják le. A három oldalról tornáccal övezett templomon a hagyományos és új motívumok egyaránt megtalálhatók. Így a templomhajó második szintjén kettős *rokokó* ablakok nyílnak, belsőterében ugyanakkor a karzat alatt megtartották a hajó és babinec közti *osztófalat*.¹⁰

eredeti állapot, valamilyen állagromlás miatt szükségessé vált helyreállításáról van szó. BRYKOWSKI, R., *Lemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpaciej*, Wrocław 1986, 36-39.

⁷ KRYCIŃSKI, *op. cit.*, 31.

⁸ MOJZER, M., *Torony, kupola, kolonnád*, (Művészettörténeti füzetek 1), Budapest 1971, 18-19; 23.

⁹ Во. КАРМАЗИН-КАКОВСЬКИЙ, В., *Мистецтво лемківської церкви*, Рим 1975; BRYKOWSKI, *op. cit.*, 66-83.

¹⁰ ГОБЕРМАН, Д.: *Памятники деревянного зодчества Закарпатья*, Ленинград 1970, 8.

A korábbi századok gyakorlatából átöröklődtek gótikus, illetve késő reneszánsz, vagy tradicionális helyi részletek: a templomhajót körbefutó széles kiülésű eresz vagy féltető (*Niklova*, 1730 körül), oszlopos tornác, vagy erkély (*Felső-Hrabóc*), profilozott szemöldökpárkányú ablakok vagy ikerablakok (*Dobroszláva*). Emellett a 18. századtól válik jellemzővé a sátor tető bonyolultabb, többereszes, többszintes barokk változata, illetve – a kőtemplomépítészet megoldásait utánzó – a tetőzet huszár tornyainak és a nyugati homlokzati torony gazdagon megtört barokk süvegformái, melyek közt a lanternás kettős hagymakupolák a leggyakoribbak.

5. Tiszamenti templomtípus

Az egyházmegye déli részén, Kárpátalján az előző században elterjedt *máramarosi* vagy másnéven *tiszamenti* templomtípus szerinti építési gyakorlat folytatódott: a hosszanti alaprajzot idéző, szűkebb – egyenes (*Szeklence*, 1709), vagy poligonális – szentéllyel és a szélesebb hajóval azonos szélességű nyugati szakaszos, templomok épülnek, melyeket kettős sátor tető, vagy kontyolt tető fedett. Csupán a nyugati homlokzati tornyok kapnak egyre több esetben barokk süveget (pl. *Csornoholova*, 1794). Az egyházmegye középső részén, a *lemkó* és *tiszamenti típus* együttes megjelenésének területén a két típus kontaminálódott: a lemkó-típus háromszatátú alaprajzán nyeregtetős, többszintes barokk sisakkal lezárt nyugati tornyos templomok épültek, poligonális szentéllyel, illetve a Kárpátaljai templomépítészet egyik legjellemzőbb sajátosságával, a nyugati szakaszt körülfogó nyitott tornáccal (*Szolyva*, 1759; *Iszka*, 1798; *Kanora*, 1792).¹¹

5. Bojkó templomtípus

A munkácsi egyházmegye 18. századi faépítészetében az eddigi hagyományoknak megfelelően jóval kevesebb példa képviseli a kiegyensúlyozott külső formákkal épült *bojkó* templomtípust, melynek a 18. században számos példája épült Galíciában és ott az egyik legáltalánosabb templomtípussá vált.¹² Megtört sátras lefedésű, boronafala-

¹¹ МАКУШЕНКО, П., *Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII-начала XX века)*, Москва 1976, 49-55.

¹² СЛОБОДЯН, В., „Типологія бойківських церков”, *Вісник* 6, Львів 1997, 76-79.

zású háromszatú templom épült *Uzsokon* 1745-ben, *Szuchán* 1769-ben.¹³

7. Archaizálás

A 18. század utolsó harmadában, amikor elsőként az alföldi paticstemplomok felváltására a munkácsi egyházmegyében új templomformaként, az uralkodó által központilag támogatott títustervek nyomán későbarokk kőtemplomok épültek, a Felvidék északi részén – bár a hagyományos egyenes szentélyzáródás nagy általánosságban a 18. század utolsó harmadáig fennmarad – egy sor fatemplom esetében egy korábbi templomépítészeti tradícióhoz nyúlnak vissza. *Poligonális* szentélyű, hosszanti hajójú, gótikus előképekhez kapcsolódó alaprajz szerint épült *Matisova*, *Zboj* (1766), *Kálnarosztóka*, *Gribova* temploma.

8. Dekorativitás a homlokzatokon

Az eltérő tetőformák jellemző közös részlete a templom belső terének hármasszítását hangsúlyozó hármassz toronymotívum: a szentély feletti kisebb torony – mely sokszor csak jelzésszerű huszártorony – a hangsúlyosabb hajó feletti torony és a babinecre ráépülő nyugati homlokzati torony. Az így megvalósuló dinamikus sziluett – az ugyanebben az időszakban épülő nyugati homlokzati tornyos, vagy toronypáros kőtemplomok szerényebb változataként – a reprezentativitásra való törekvést jelzi a falusi fatemplomépítészetben is, funkcionális szerepe nincs. Ezzel párhuzamosan, a 18. század folyamán egyre nagyobb szerepe lesz a dekoratív, plasztikus, a fény-árnyék kontrasztokra épülő megoldásoknak a külső homlokzat kisebb részleteinél is (a toronyloggia borítása, nyílászáró keretek, párkányok, zsindelezés változatos formái). Az egyházmegye északi részén a modernebb függőleges deszkázás, délen az archaikusabb zsindelepikkely védi a torony függőleges felületeit. Elsősorban az egyházmegye középső és déli területén – a galériák, tornácok tartóoszlopai, az eresz tartó konzolok gazdagon profilozott, faragott díszítése mellett – változatlanul hangsúlyos a nyugati bejárat kapufélfáinak, oromzatának dekoratív lapos *faragással* való kiemelése.¹⁴ A görög katolikus templomokon alkalmazott ornamentika (rozetta, csavart kötél)

¹³ МАКУШЕНКО, *op. cit.*, 46-47.

¹⁴ ЮРЧЕНКО, *op. cit.*, 148.

a Kelet-Magyarországon és Erdélyben ismert motívumkinccsel rokon. A faragás mellett néhol a külső homlokzaton egyszerű *diszítőfestés* nyomai is fennmaradtak, melyet szűk színskála, piros, fehér, zöld, fekete, kék jellemez.¹⁵ Elsősorban az ajtó-ablakkeretek, a hagymakupolák, de a toronygalériák, vagy a falak is festettek lehettek. Pl. *Mérgeška, Rovnó, Csarnó, Niklova* (1730 körül: piros-fehér kék külső festés), a *pilipec* templom tornya.¹⁶

A 18. század fatemplom építészetében is megfigyelhető a nyugati építészeti *stílusok* jegyeinek párhuzamos *együttélése*, akár egy épületen belül is: *Majdánkán* a 18. században épült háromosztatú fatemplom egyenes záródású szentéllyel, négyzetes hajóval épül, előtere felett gótikus süvegű torony emelkedik, nyugati bejárata előtt reneszánsz árkados tornác jelenik meg.¹⁷ A helybeli igényeket tükröző részletválogatás, a sajátos eklektika nyomán rendkívül dekoratív, ugyanakkor megtervezettsége révén egységes, harmonikus benyomást keltő faépítészeti mesterművek készültek így.

9. Mesterek

Az építőmesterekre ebből az időszakból is csak szórványos adatok maradtak fenn: az uzsoki templomot 1745-ben a bitlai (Turka környéke, Galícia) *Pável* mester, a rovnói egykori fatemplomot *Sztefán Tulka* építette, a bukócit 1791-ben *Grigorij Makarovics*, a csornoholovait 1794-ben *Matej Himics*, az alsókalocsait *Tekka Ferenc* építette 1795-ben.¹⁸

¹⁵ BRYKOWSKI, *op. cit.*, 84-93. A diszítőfestés datálásával kapcsolatban még nem született határozott állásfoglalás, a 19. századi példák mellett 18. századi vagy annál korábbi megjelenése is elképzelhető.

¹⁶ КОВАЧОВИЧОВА-ПУШКАРЬОВА, Б. – ПУШКАР, І., *Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині. Науковий Збірник Музею української культури в Свиднику – 5. Annales Musei culturae ukrainiensis*, Svidnik 1971, 22.

¹⁷ МАКУШЕНКО, *op. cit.*, 68-69.

¹⁸ МАКУШЕНКО, *op. cit.*, 12.; САХАНЕВ, В., „Новый карпаторусский эпиграфический материал”, in *Науковий Збірник Т-ва Просвіта*, IX (1932) 27., 69.; СИЧЫНС'КИЙ, В., *Dřevěné stavby v karpatské oblasti*, Praha 1940, 105.